

Weg en omweg van een Bijbeltekst

P.B. Peer Hartog

Het boek Jesaja spreekt tot veler verbeelding, vroeger zowel als heden. Stevige maatschappijkritiek gecombineerd met hoop voor een volk in duisternis van vrijwel messiaanse proporties: een gemiddeld Haags partijprogramma kan er een puntje aan zuigen. Het mag dan ook niet verbazen dat de woorden van deze profeet van zevenentwintig eeuwen her, die op een zeker punt in hun overlevering bovendien als 'canoniek' en 'heilig' zijn betiteld, in de jaarhonderden van hun geschiedenis vaak hun eigen weg zijn gegaan. Rechthoeven hebben zij voortgewandeld op de brede weg van de Bijbelse en para-Bijbelse literatuur en de zich daarop baserende religieuze traditie, maar tegelijkertijd betraden zij met enige regelmaat op hun reis weinig bekende interpretatieve omwegen. Zo zijn teksten uit dit Bijbelboek in de loop der tijd op vele verschillende manier uitgelegd door hun lezers en boden zij hun eeuwenlang troost, hoop en vertrouwen.

In deze bijdrage wil ik u meenemen op enige wegen bewandeld door een woord van de profeet en met u stilstaan bij verscheidene staties op zijn pad. Voordat wij op weg gaan, twee opmerkingen vooraf. Ten eerste: de woorden zijn niet werkelijk van de profeet, maar van een zijner leerlingen, die zo'n anderhalf tot twee eeuwen later leefde dan zijn leermeester en de lotgevallen van zijn gehavende, maar weder tot aanzijn geroepen, volk aan het einde van de Babylonische ballingschap beschreef. Zijn naam is ons slechts bekend als exponent van die van zijn grote meester en deze twee zijn in de ons overgeleverde bijbeltekst één geworden: Deuterokesaja. Ten tweede: de tekst spreekt over een knecht, een mens die

‘geheel en al het eigendom van zijn heer’¹ is. Een knecht ook, een ondergeschikte, een geslagene, van wie vrijwel niets overbleef, maar die toch in het heilswerk Gods een bijzondere plaats inneemt. De oplettende lezer raadt het wellicht al: wij vorsen in deze bijdrage enkele omwegen van Jesaja 52:13–53:12 na.

I. In den beginne: c. 550–530 v.Chr.

In den beginne was het woord: ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος. Het woord, door vrome lieden verteld en verspreid, over een knecht, die als een jonge plant opkwam en schone gestaltenie noch eer bezat, die werd veracht, geslagen en verbrijzeld, maar in dat alles zijn mond niet opende. En het woord is vlees, dat wil zeggen: tekst, geworden, en heeft zijn weg gevonden in onze Bijbel. Deze tekst dringt aan zijn lezer één vraag op: wie is toch deze enigmatische persoonlijkheid? Zodra wij deze vraag stellen en pogen te beantwoorden, blijkt echter eens te meer het tekort van het menselijk intellect: zo vele wetenschappers als zich over deze tekst gebogen hebben, zo vele oplossingen zijn ook gegeven voor dit veelomvattende vraagstuk. Aldus merkte broeder wijlen B.D. Eerdmans in zijn *magnum opus* op: ‘Men zocht dezen lijder door de eeuwen heen, van den tijd van Manasse af tot dien der Makkabeën toe. Wie heeft men er al niet voor gehouden. Jesaja, Jeremia, Jojachin, Zerubabel en ten slotte de vrome schriftgeleerde Eleazar, soms ook het volk Israel in zijn geheel. Geen dezer onderstellingen wordt door de teksten bevestigd.’²

Drie zaken spelen een rol. Ten eerste: welke *scopus* in de tijd heeft de tekst? Moet hij gelezen worden als beschrijvende een situatie in het verleden, zoals zijn prominent aanwezige perfecta en imperfecta consecutiva

¹ Aldus de besneden wijlen M.A. Beek, *Wegen en voetsporen van het Oude Testament* (Delft: Gaade, ⁵1957), 247–8.

² B.D. Eerdmans, *De godsdienst van Israël*, 2^e deel (Huis ter Heide: De Wachttorens, 1930), 43.

suggereren, of is hij veeleer profetisch in aard en dus gericht op de niet al te verre toekomst?³ Ten tweede: dienen de gestalte en het karakter van de knecht opgevat te worden als beschrijvende een individu, of kunnen zij ook een meer collectieve uitleg verkrijgen?⁴ Ten derde: wat is de precieze relatie tussen ons vierde knechtslied en de andere knechtsliederen die in Deuterokesaja zijn opgenomen (42:1–4, 49:1–6, 50:4–9)? De eerste en derde vraag laat ik hier leggen; slechts wijs ik erop dat hedendaagse uitleggers een voorkeur lijken te hebben voor een collectievere uitleg, waarin de עבד־יְהוָה het vrome deel van het volk Israël symboliseert, Israëls heilige rest als het ware, omwille waarvan de Eeuwige zijn volk uit de ballingschap doet terugkeren.⁵ Deze uitleg is voornamelijk gebaseerd op de frase עבד־יְהוָה 'jij bent mijn knecht, Israël' uit Jesaja 49:3.⁶ Overigens, vanwege zijn collectieve karakter en het feit dat in Deuterokesaja messiaanse eigenschappen hoogstens aan Kores, een koning van de volkeren, worden toegedicht (Jesaja 45:1), dient deze uitleg geenszins messiaans opgevat te worden.

II. Heilsperspectief: c. 300 v.Chr.–0

Hierboven is gesuggereerd dat het beeld van de lijdende knecht des Heren oorspronkelijk is bedoeld geweest als aanduiding voor een vrome, heilige rest binnen het volk Israël. Overeenkomstig deze uitleg hebben veel latere joodse interpreten in Jesaja 53 de lotgevallen van het joodse volk

³ Waarbij de perfectumvormen geïnterpreteerd dienen te worden als profetische perfectia; zie JM § 112h.

⁴ Vergelijk de discussie in C.J. den Heyer, *De messiaanse weg* I (Kampen: Kok, 1983), 100–101.

⁵ Vergelijk bijvoorbeeld Jesaja 65:8: 'zo zal ik doen omwille van mijn knechten, dat ik niet allen vernietige,' een tekst die, zoals we zullen zien, in de Septuaginta een geheel eigen betekenis krijgt.

⁶ Meer argumenten en verwijzingen kunnen gevonden worden in Anthony Gelston, "Isaiah 52:13–53:12: An Eclectic Text and a Supplementary Note on the Hebrew Manuscript Kennicott 96," *JSS* 35:2 (1990), 187–211, hier: 189–191.

weerspiegeld gezien, waarover later meer.⁷ Deze collectieve uitleg is binnen het Jodendom een steeds prominentere plaats in gaan nemen als antwoord op de messiaanse uitleg die de christenheid aan het knechtslied gaf als zij haar Messias, Jezus Christus, in de tekst voorspeld zag, zodat hij tot op heden als karakteristiek joodse uitleg van deze pericoop is gaan gelden: joden lezen de tekst collectief, christenen individueel.⁸

Een dergelijke patstelling, bestaande in een al te eenzijdige tegenstelling tussen Jodendom en Christendom, verbloemt een zeer belangrijke fase in de *Wirkungsgeschichte* van de hier besproken pericoop. In de tijd tussen de 3^e eeuw voor onze jaartelling en het optreden van Jezus van Nazaret kreeg het vierde knechtslied namelijk, reeds binnen het Jodendom, de status van messiaanse profetie, een status die het lied, zoals gezegd, later weer grotendeels kwijtraakte als reactie op christelijke interpretaties. De eerste aanwijzingen voor een messiaanse uitleg binnen het Jodendom vinden we in de Septuaginta. In enkele plaatsen waar deze vertaling afwijkt van haar Hebreeuwse *Vorlage*, gaat zij haar eigen weg in haar interpretatie van de persoon van de עֶבְדִּי. Zo vinden we in Jesaja 65:8 in het Hebreeuws de volgende aankondiging: 'Zo spreekt de Eeuwige: Wanneer wijn wordt gevonden in een druiventros en men zegt: "Vernietig hem niet, want er is zegen in hem!" – zo zal ik doen omwille van mijn knechten, dat ik niet allen vernietige.'⁹ Deze tekst krijgt in de Septuaginta een geheel eigen betekenis, wanneer de עֶבְדִּי 'mijn knechten' uit de Hebreeuwse *Vorlage* gelezen worden als een enkelvoud עֶבְדִּי – hetzij bewust, hetzij onbewust – en de gehele tekst wordt toegespitst op dit individu, dat een bijzondere rol in Gods heilswerk speelt. Zo krijgt het vers een bijna messiaanse lading: 'zo spreekt de Heer: Wanneer een druif in de tros wordt gevonden en men zegt: "Vernietig hem niet, want een

⁷ Vergelijk S.R. Driver en A. Neubauer, *The LIII Chapter of Isaiah according to the Jewish Interpreters* I-II (Oxford: s.n., 1876–1877).

⁸ Voor deze gedachte, vergelijk Den Heyer, *Messiaanse weg* I, 100.

⁹ Alle bijbelvertalingen zijn van mijzelf.

zegen van de Heer is in hem” – zo zal ik doen vanwege hem die mij dient. Vanwege hem zal ik niet allen vernietigen.’

Elementen van messiaanse interpretatie worden ook gevonden in het grote andere corpus van joodse bijbelvertalingen, de Aramese Targoms. Deze teksten, die exegetischer van aard zijn dan andere vroege bijbelvertalingen, kunnen gezien worden als de eerste klare getuigen van een joods messiasperspectief.¹⁰ Targum Jonathan op Jesaja bevat vele toespelingen of zelfs expliciete toevoegingen die op een dergelijk messiasperspectief wijzen.¹¹ Toegespitst op onze tekst, die wij op zijn reis telkens voor ons oog plegen te houden, vinden wij de even opmerkelijke als veelzeggende toevoeging van het woord מָשִׁיחַ ‘gezalft’ aan het begin van het vierde knechtslied, in Jesaja 52:13.¹² Zo zien we dat in het hellenistische Jodendom de exegetische koers die onze pericoop gaat, verschuift: duidde hij oorspronkelijk een heilige rest van het volk Israël aan, nu begint hij steeds meer individuele trekken te krijgen. Waar in de oorspronkelijke tekst slechts Kores מָשִׁיחַ, Messias, heten kon, is het in de Targom de knecht op wie deze term toegepast wordt. Langzaam worden zo de contouren van de redder Israëls zichtbaar in ons Jesajaanse lied.

III. Messias: c. 100 n.Chr.

Het optreden van Jezus van Nazaret in de eerste eeuw van de gebruikelijke jaartelling wendde het roer van het exegetisch

¹⁰ De ‘messiaanse’ teksten uit de Hebreeuwse Bijbel zijn in bijna alle gevallen niet messiaans *per se*. Zie de opmerkingen in Den Heyer, *Messiaanse weg* I.

¹¹ Zie Bruce Chilton, “Two in One: Renderings of the book of Isaiah in Targum Jonathan,” in *Writing and Reading the Scroll of Isaiah: Studies of an Interpretative Tradition* II (eds. Craig C. Boyles en Craig A. Evans; Leiden: Brill, 1997), 547–562.

¹² Vergelijk Jostein Ådna, “Der Gottesknecht als triumphierender und interzessorischer Messias: die Rezeption von Jes 53 im Targum Jonathan untersucht mit besonderer Berücksichtigung des Messiasbildes,” in *Der leidende Gottesknecht: Jesaja 53 und sein Wirkungsgeschichte* (eds. Bernd Janowsky en Peter Stuhlmacher; Tübingen: Mohr, 1996), 129–158.

schip dat onze tekst bevaart, wederom drastisch. Reeds aan het begin van Jezus' aardse loopbaan wordt, bij zijn doop, gezinspeeld op het eerste knechtslied uit Deuterojesaja: de woorden 'Jij bent mijn zoon, de geliefde, in wien ik welbehagen vind' (Marcus 1:11, Lukas 3:22) echoën de proclamatie van eeuwen her: 'Zie, mijn knecht, dien ik ondersteun, mijn uitverkoren, ik vind [in hem] welbehagen' (Jesaja 42:1). De suggestie dat Jezus een aanzienlijk deel van zijn missie op aarde ontleende aan de oudtestamentische knechtsliederen is dan ook niet geheel verwonderlijk, hoewel ik niet zo ver zou willen gaan als Den Heyer wanneer hij stelt dat 'Jezus zijn lijden en sterven heeft voorzien. Als consequentie daarvan zal hij vervolgens in Schrift en traditie gezocht hebben naar antwoorden op de vraag naar de zin van zijn tragisch levenseinde.'¹³

De nieuwtestamentische schrijvers lieten er in ieder geval geen twijfel over bestaan: in de lotgevallen van de knecht des Heren in het Oude Testament, hun Bijbel, herkenden zij op wonderlijke wijze het leven Jesu, hun Heer. In totaal worden frasen uit het vierde knechtslied, Jesaja 52:13–53:12, relatief vaak, namelijk acht maal, geciteerd in het Nieuwe Testament.¹⁴ Daarnaast vinden we met regelmaat toespelingen op het knechtslied, bijvoorbeeld in het lijdensverhaal volgens Matteüs. Dit laatste mag overigens, gezien het joodse publiek dat deze evangelist voor ogen had, niet verbazen: toespeling op en aanhaling van prominente passages uit de joodse Bijbel is een welbekende tactiek van Matteüs om zijn evangelie kracht bij te zetten.¹⁵ Een voorbeeld:

¹³ C.J. den Heyer, *De messiaanse weg* II (Kampen: Kok, 1983), 235. Voor Jezus' identificatie met de persoon van de lijdende knecht vergelijk verder Werner Grimm, *Weil ich dich liebe: die Verkündigung Jesu und Deuterojesaja* (Bern: s.n., 1976).

¹⁴ Matteüs 8:17, Markus 15:28 (= Lukas 22:37), Johannes 12:38, Handelingen 8:32–33, Romeinen 10:16, 15:21, 1 Petrus 2:22 en 24.

¹⁵ Vergelijk Oscar Cullmann, *Einführung in das Neue Testament* (München: Siebenstern, 1968), 36 en Hans Conzelmann en Andreas Lindemann, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament* (Tübingen: Mohr Siebeck, ¹⁴2004), 329–330.

in het evangelie naar Matteüs wordt het reeds in Marcus gevonden gegeven van Jezus' zwijgen tijdens zijn terechtstelling uitgewerkt en nader op de voorgrond geplaatst (26:63, 17:13–14), terwijl Lucas en Johannes juist een heroïsch sprekende Jezus ten tonele voeren. Een goed verstaander heeft slechts een half woord nodig en hoort hier de echo van Jesaja 53:7: 'hij werd geslagen en veracht, maar opende zijn mond niet.'

Jezus' zwijgen is slechts een van de elementen uit zijn leven en werk die door de nieuwtestamentische auteurs worden geassocieerd met de Jesajaanse beschrijving van de עבד־ה'. Juist dit element uit het oude knechtslied blijkt echter het gehele Nieuwe Testament te doortrekken en daarin een belangrijke rol te spelen, ook in episoden die niet over Jezus' lijden handelen. In Handelingen 8 komen wij ons oude lied uit Jesaja 53 opnieuw tegen: daar vinden wij het in de handen van een vrome Moorman, die terugkeert van de tempel naar zijn eigen land. Hij leest de woorden van Jesaja 53:7–8: 'als een schaap werd hij ten slachting geleid en als een ooi, die stom is voor haar scheerders, maar hij opende zijn mond niet.'¹⁶ Wie is toch deze knecht des Heren, zo mijmert de Ethiopiër over dezelfde vraag waarmee deze bijdrage aanving. Gelukkig is daar Filippus met het antwoord: 'en hij predikte hem Jezus.'

Omstreeks dezelfde tijd als die waarin het boek Handelingen ontstond, vinden we in de eerste Petrusbrief Jezus' zwijgen terug als karakteristieke eigenschap van de Heiland (2:22).¹⁷ De relatie met de Jesajatekst is hier slechts

¹⁶ Het citaat gaat nog verder, maar dit valt buiten de omvang van deze bijdrage. De geïnteresseerde lezer zij verwezen naar Heinrich Baarlink, "'Gelijk een schaap ter slachting geleid': de betekenis van het citaat uit Jesaja 53 in Handelingen 8:32–33," in *Christenen, Joden en hun Schrift* (Baarn: Ten Have, 2001), 43–58 en nu Patrick Fabien, "L'interprétation de la citation d'IS 53,7–8 en AC 8,32–33," *Revue Biblique* 117:4 (2010): 550–570.

¹⁷ Beide boeken worden algemeen aan het einde van de 1e of het begin van de 2e eeuw gedateerd (Eduard Lohse, *Die Entstehung des Neuen Testaments* [Stuttgart: Kohlhammer, 2001], 102, 134; Conzelmann–Lindemann, *Arbeitsbuch*, 360, 419).

zwak en het oudtestamentische citaat wordt niet vergezeld van een citaatformule of inleiding. Desalniettemin wordt het moedwillig zwijgen van de Messias ten voorbeeld (ὑπογραμμός) gesteld voor zijn volgelingen (2:21). Zoals hij, uw Redder, rechtvaardig leefde en stierf, zo zult ook u aldus dienen te doen, schijnt de Petrusbrief zijn publiek hier voor te houden. Immers, en dan citeert de auteur ons lied alweder (2:24): ‘u bent genezen door zijn wonden’ (οὗ τῷ μώλωπι ἰάθητε; vergelijk Jesaja 53:5 LXX).¹⁸

Zo gaat onze tekst in het Nieuwe Testament al weer een andere weg en vaart een nieuwe haven binnen, die van het beginnende christendom. Was het Jesajaanse knechtslied tot niet al te lang geleden een symbool van joodse hoop en verwachting, in het Tweede Testament fungeren de aloude, maar nog immer krachtige, woorden uit Jesaja 52:13–53:12 als legitimatie van Jezus’ leven en werk op aarde, als bewijs van zijn Messiasschap.

IV. Post-messiaans: 1940–1945 n.Chr.

Met de vervulling van de Jesajaanse profetie aangaande de עֶבֶד־ה' in het leven en werk van Jezus van Nazaret lijkt de kous af. Een messiaanse profetie, wellicht niet oorspronkelijk, maar dan toch door jongere generaties als zodanig gelezen, vindt zijn vervulling vele jaren na zijn ontstaan in een timmermanszoon uit Galilea, die met zijn leven en werk de mensheid God doet kennen, die met zijn sterven en opstanding de weg tot God heropent. Het is volbracht.

Een dergelijk idee leeft, althans impliciet, inderdaad onder hen die zich christenen noemen: het lied van Jesaja is in hun Heiland vervuld, tot zijn volledige betekenis gekomen, en het is daarom op zijn minst onzinnig en wellicht zelfs

¹⁸ Een gedetailleerde behandeling van het Jesajacitaat in 1 Petrus kan gevonden worden in François Vouga, “Textproduktion durch Zitation: ist der Erste Petrusbrief der Autor der Gottesknechtslieder (1 Petr 2,21–25)?” in Ludwig Morenz en Stefan Schorch (eds.), *Was ist ein Text?* (Berlin: Walter de Gruyter, 2007), 353–364.

blasfemisch om te zoeken naar andere in- dan wel vervullingen van het vierde knechtslied. Tegenover deze wat eenzijdige exegetische benadering van het vierde knechtslied binnen het Christendom, tekent zich binnen het Jodendom, een religie waarin de exegetische opties met betrekking tot de Bijbel van oudsher legio zijn,¹⁹ een pluriformere *Wirkungsgeschichte* van Jesaja 53 af. Men heeft in onze tekst niet slechts de nog komende Messias voorspeld gezien, maar heeft tegelijkertijd telkenmale het lijden van de in dit hoofdstuk beschreven knecht des Heren verbonden met het lot van het eigen volk. Op deze exegetische dynamiek binnen het Jodendom richt zich ten laatste onze aandacht.

De finale *statio* op de exegetische weg van Jesaja 52:13–53:12 bepaalt ons bij Auschwitz, de jodenvervolgung onder het bewind van de Nazi's, in het Hebreeuws *השואה* 'verwoesting' genoemd. De onvoorstelbare wreedheden van de Tweede Wereldoorlog vormden voor zowel joden als christenen een omslagpunt in het denken.²⁰ Vier bijbelse beelden zijn binnen het Jodendom traditioneel aangegrepen om het lijden van de Sjoa zin te geven; onder deze is ook het Jesajaanse knechtslied.²¹ Zoals reeds hierboven vermeld, is de messiaanse interpretatie van ons lied binnen het Jodendom een minder prominente plaats gaan innemen nadat de christenen in het knechtslied Jezus van Nazaret als hun Messias herkenden. Binnen het Jodendom heeft zich dan een exegetische lijn ontwikkeld die in de *עבודת ה'* de lotgevallen van het Joodse volk als collectief leest.

¹⁹ Deze exegetische pluriformiteit heeft zijn wortels reeds in de bijbelse literatuur zelf (*inner-biblical exegesis*). Zie Michael Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel* (Oxford: Clarendon Press, 1985).

²⁰ Binnen het christendom, zie bijvoorbeeld C.J. den Heyer, "Het Nieuwe Testament na Auschwitz," in W. Zuidema e.a. (eds.), *Isaak wordt weer geofferd* (Baarn: Ten Have, 1980), 113–139.

²¹ "Jewish Philosophical and Theological Responses to the Holocaust," 1. [Http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206385.pdf](http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206385.pdf) (geraadpleegd 9 april 2011)

In het bijzonder komt deze wijze van lezen van Jesaja 53 naar voren in tijden van crisis. Toen Duitsland en Oostenrijk leden onder Hitlers bewind, waren het twee religieus-nationale denkers in Palestina die op basis van het knechtslied de idee ontwikkelden dat één volk kon lijden in plaats van de gehele wereld, precies zoals de Duitse en Oostenrijkse joden op dat moment deden.²² Een sterke identificatie met de lijdende knecht uit Jesaja vormde het joodse zelfbegrip en sterkte de overtuiging dat het Jodendom als 'licht voor de wereld' (Jesaja 49:6) geslagen werd en dat de wereld door zijn striemen genezing zal worden (53:5). Hierbij dient overigens aangetekend te worden dat een bijbels geïntereerd antwoord op de verschrikkingen van de Sjoa slechts een van de vele responsen binnen het Jodendom is geweest; vele anderen, bijvoorbeeld, doen er simpelweg het zwijgen toe, 'as the only thinkable response to the unthinkable.'²³

V. Epiloog: 2011 n.Chr.–

Wij staan aan het einde van onze reis, bij de finish. Wij hebben een bekende bijbeltekst, Jesaja 52:13–53:12, gevolgd op enkele van zijn paden, zijn wegen en omwegen. We hebben hem het vrome volksdeel der Israëlieten zien beduiden tijdens de terugtocht van het volk Gods naar Jeruzalem. We zagen hoe ons lied een heilsperspectief opende in de Hellenistische tijd en de joodse messiasverwachting voorwaarts stuwde. We proefden hoe Jezus van Nazaret zijn leven en werk in het licht van deze tekst beschouwde en hoe zijn volgelingen en de

²² Gershon Greenberg, "Wartime Jewish Orthodoxy's Encounter with Holocaust Christianity," in Kevin P. Spicer (ed.), *Antisemitism, Christian Ambivalence, and the Holocaust* (Bloomington: Indiana University Press, 2007), 237–269, hier: 250–251. Deze beide denkers verwierpen overigens stellig het christelijke idee dat één persoon de zonden van de gehele wereld kon dragen: een ieder is verantwoordelijk voor zijn eigen zonden (vergelijk reeds David Qimchi op Jesaja 53:4).

²³ "Responses," 2.

latere bijbelschrijvers in hem de ware עבד־ה' herkennen. We hoorden, tenslotte, een tegengeluid, het geluid van het joodse volk in tijden van crisis, dat zichzelf zag als de knecht van de Eeuwige, als licht voor de wereld.

Aan het einde van de reis kijken wij niet slechts terug, maar tevens vooruit. Het profetisch woord gaat krachtig de eeuwen door. Wellicht beantwoordt het aan een algemeen menselijke ervaring, wellicht brengt de wereldgeschiedenis telkenmale nieuwe vervullingen aan het licht. Wij zijn begonnen met een vraag; met dezelfde vraag sluiten wij onze bijdrage hier af. Met deze vraag openen wij nieuwe wegen waarin de tekst kan gaan, nieuwe exegetische paden die hij na kan vorsen, nieuw water in de rivier van de interpretatie. Wie is toch deze enigmatische persoonlijkheid? Wie is toch deze knecht, *anno Domini 2011*?